

АРТАЛАГІЧНАЯ ГРАМАТЫКА ПРАФ. А. Я. МІХНЕВІЧА

С.А. Вазнік

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт,
вул. Акадэміка Курчатава, 5, 220045, Мінск, Рэспубліка Беларусь
waznik@yandex.ru*

У публікацыі разглядаюцца працы прафесара А.Я. Міхневіча ў галіне арталогіі – навукі аб правілах і нормах ужывання моўных адзінак у маўленні. Адыход ад нормаў літаратурнай мовы падчас індывідуальнага маўлення складае асноўную праблему арталогіі. Таму шмат увагі надаецца памылкам, недакладнасцям, адступленням ад нормаў, што выяўляюцца ў маўленчай практыцы беларусаў. Прасочваецца таксама ідэя выяўлення спецыфікі беларускага сінтаксісу – нацыянальна-маркіраваных сінтаксічных канструкцый, што ўваходзяць у склад нацыянальнай сінтаксічнай ідыяматыкі беларускай мовы.

Ключавыя словы: арталогія; культура мовы; нацыянальная сінтаксічная ідыяматыка; ідыяматычнасць маўлення; мова – моўца – маўленне; сінтаксічныя памылкі.

1. “Кожная ў свеце штукавіна мае свайго Бетховена...”*
(С.Е. Лец), або Чалавек, Вучоны, Даследчык ад А да Я.

* Праф. А.Я. Міхневіч вельмі любіў фразкі і афарызмы вядомага польскага сатырыка Станіслава Ежы Леца і нават прысвяціў яго “непрычасаным думкам” асобны артыкул. Такая “штуковіна”, як беларуская лінгвістыка, сапраўды мае свайго Мэтра. І імя гэтага Волата лінгвістычнай думкі – **Арнольд Яфімавіч Міхневіч.**

Мне і маім калегам з кафедры сучаснай беларускай мовы сапраўды пашчасціла працаваць разам з прафесарам А.Я. Міхневічам – Моваведам ад А да Я ў беларускім мовазнаўстве (глядзіце ініцыялы!), сапраўдным Філолагам і Энцыклапедыстам свайго часу, грунтоўным Тэарэтыкам, выключным Лектарам і вытанчаным Рытарам і, самае галоўнае, з Настаўнікам, Асобай (у навуцы поспехаў дасягаюць толькі асобы!) і Чалавекам з вялікай літары. Камунікаванне з Арнольдам Яфімавічам было сапраўдным святам, а яго з’яўленне на кафедры СБМ – падзеяй для ўсіх супрацоўнікаў кафедры. Гарантавана ты атрымоўваеш і добры настрой (Прафесару было ўласціва выключнае пачуццё гумару), і новыя веды (Прафесар заўсёды цікавіўся навуковай работай маладых калег і, безумоўна, падказваў. Падказваў літаратуру, тэмы новых даследаванняў, ідэі. Ён як сапраўдны гуманіст не баяўся імі дзяліцца). Праца з Арнольдам Яфімавічам – гэта такая пазітыўная “прышчэпка” на ўсё творчае навуковае жыццё. Хаця б ад адчування таго, што ты можаш свабодна размаўляць з жывым класікам, браць прыклад і вучыцца. Дзякуй Прафесару Міхневічу за Навуку!!

У Цвятаевай ёсць кніга пад назвай “*Мой Пушкін*”. Перафразірую класіка і раскажу пра “*Майго Міхневіча*”.

Маё знаёмства з Арнольдам Яфімавічам распачалося яшчэ на 2-м курсе філфака БДУ, калі я прымаў удзел у 2-м Сорасаўскім конкурсе і атрымаў фінансаванне ад Фонда Сораса за сваё першае навуковае даследаванне, прысвечанае дзеяслоўнаму прэдыкату. Рэцэнзентам маёй навуковай працы быў якраз праф. Міхневіч. Мне, безумоўна, было цікава, а хто гэта такі? Я пачаў шукаць нейкія звесткі. Тады інтэрнэта не было – таму шукаў па друкаваных крыніцах. У энцыклапедыі “*Беларуская мова*” я знайшоў фотаздымак Арнольда Яфімавіча і ўжо ведаў, як ён выглядае...

Першая сустрэча з Прафесарам адбылася падчас выступлення Арнольда Яфімавіча на філфаку, куды ён быў запрошаны ў якасці гасця і расказваў пра свае працы. Чарга дайшла да манаграфіі “*Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы*” [4]. Да свайго гонару, я адзіны з курса змог адказаць на правакацыйнае пытанне Прафесара, датычнае селекцыйнай катэгорыі *адчужальнасці / неадчужальнасці*, якая якраз і апісваецца ў гэтай манаграфіі. І нават задаў пытанне па прысвячэнні манаграфіі прафесару Ц.П. Ломцеву, як потым высветлілася, духоўнаму настаўніку Арнольда Яфімавіча. Так у маім спісе Асоб у лінгвістыцы з’явілася яшчэ адно прозвішча – ЛОМЦЕЎ. Цімафей Пятровіч Ломцеў – яшчэ адна знакавая фігура ў мовазнаўстве не толькі беларускім, але і рускім. Мяркуйце самі: першы дэкан філалагічнага факультэта БДУ, аўтар першай доктарскай дысертацыі па беларускай мове (прынамсі, па гістарычным сінтаксісе), “прадзецча” рускага семантычнага сінтаксісу. Вось, дарэчы, адкуль цікавасць Арнольда Яфімавіча да *семантычнага сінтаксісу ды граматыкі ўвогуле*.

Ну, а непасрэдна пазнаёміцца атрымалася, калі Арнольд Яфімавіч стаў прафесарам, а трохі пазней – і загадчыкам кафедры сучаснай беларускай мовы.

Больш блізкае знаёмства атрымалася падчас працы над зборнікам “*Арнольд Міхневіч. Выбраныя працы*” [1], які выдаваўся да 70-годдзя з дня нараджэння Вучонага – у 2006 годзе. У Выбраных працах прадстаўлены найбольш знакавыя артыкулы Арнольда Яфімавіча, многія з якіх выдаваліся ў замежных часопісах. З гэтай нагоды мы з А.А. Радзевічам некалькі разоў прыходзілі да Прафесара дадому (а жыў ён на *Лагойскім тракце, 27*), разам адбіралі публікацыі, абмяркоўвалі канцэпцыю зборніка. Па шчырасці, гэта былі самыя незабыўныя імгненні зносінаў з Арнольдам Яфімавічам. З гэтага перыяду запомніўся адзін жарт: я тады жыў на вуліцы *Шырокая* (зусім недалёка ад Прафесара), на што Арнольд Яфімавіч заўважыў, што я жыву на *Брадвей*. З таго часу для мяне вуліца *Шырокая* – гэта мінскі *Брадвей*.

Зборнікам Выбраных прац праф. Міхневіча распачалася навуковая Серыя “*Моваведы Беларусі*”. Арнольд Яфімавіч блаславіў выданне гэтай серыі. З 2006 года па сённяшні дзень выдадзены 9 зборнікаў прац такіх выбітных Асоб і Даследчыкаў, як: *А.Я. Міхневіч* (2006; 2013), *Н.Б. Мячкоўская* (2008), *С.М. Прохарова* (2009), *В.У. Мартынаў* (2009),

А.І. Яновіч (2011), Г.А. Цыхун (2012), А.Я. Супрун (2013), М.І. Канюшкевіч (2019). Рыхтуюцца да друку зборнікі Л.І. Бурака і І.Я. Лепешава.

Дарэчы, мала хто ведае, што Арнольд Яфімавіч пісаў *Энцыклапедыю беларускага гумару*. Падчас наведвання кватэры Прафесара мы з А.А. Радзевічам на ўласныя вочы бачылі тэчку з матэрыяламі такой Энцыклапедыі. На жаль, яна так і засталася ў рукапісе. А рукапісы, як вядома, не гараць... Калі яны алічбаваныя. Спадзяюся, што калі-набудзь і яна ўбачыць свет.

2. “Нават у яго маўчанні былі граматычныя памылкі” (С.Е. Лец), або Арталагічная граматыка праф. Міхневіча.

Паводле праф. Міхневіча, *арталогія* – гэта навука аб правільным маўленні: аб правілах і нормах ужывання моўных адзінак у маўленні [6, с. 17]. Па нашых назіраннях, многія працы А.Я. Міхневіча арталагічныя па сваёй сутнасці. Чысціня штодзённага маўлення беларусаў сведчыць пра стан быцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў сітуацыі “паміж”. Гэтага нельга не заўважаць, гэтаму нельга не супрацьдзейнічаць, што і робіць праф. А.Я. Міхневіч у сваіх арталагічных працах.

Арталагічны складнік прасочваецца ў навуковай творчасці А.Я. Міхневіча яшчэ з выдання дапаможніка “*Белорусский язык для небелорусов*” (3-яе выданне – “*Белорусский язык для говорящих по-русски*”) [2; 3], дзе пярэ даследчыка належаць раздзелы “*Синтаксис*” і “*Короткі дыферэнцыяльны руска-беларускі слоўнік*”. У іх асноўная ўвага звяртаецца на выяўленне сінтаксічнай спецыфікі беларускай мовы ў рускамоўным дачыненні. У “*Короткім дыферэнцыяльным руска-беларускі слоўніку*” [3, с. 249–262] ідэя выяўлення моўнай спецыфікі беларускай мовы рэалізавана ў найбольшай ступені: прыводзяцца сінтаксічныя канструкцыі, што складаюць “залаты фонд” нацыянальнай сінтаксічнай ідыяматыкі беларускай мовы, паказаны адрозненні ў спалучальнасці беларускіх і рускіх дзеясловаў і асобных назоўнікаў. У трэцім выданні дапаможніка разглядаецца і такая арталагічная праблема, як *ідыяматычнасць маўлення* [3, с. 325–330]. Ва ўсіх трох выданнях дапаможніка прадстаўлены раздзел “*Ідыяматычныя выражэнні*”.

Другая праца, якую варта згадаць у арталагічным аспекце, – “*Руска-беларускі размоўнік*”. Тут адрознівальныя рысы беларускай мовы, што выяўляюцца ў жывым беларускім маўленні, апісваюцца ў “*Супастаўляльных лексіка-граматычных нататках*” [5, с. 202–262]. Так, напрыклад, у размоўніку прадстаўлены наступныя артыкулы: рус. *нет* – бел. *няма, не*; *обеими руками* – *абаруч*; *благодарить товарища* – *дзякаваць таварышу*; *у меня есть* – *я маю*; *мне снилось* – *я сніў*; *два новых стола* – *два новыя сталы*; *друг друга* – *адзін аднаго*; *от* – *ад*; *о, про* – *аб, пра*; *на скорую руку* – *так-сяк накаясяк* і інш.

Самая важная арталогічная праца А.Я. Міхневіча, дзе вучоны дае тэарэтычнае абгрунтаванне арталогіі, – першы ў нашай краіне арталогічны даведнік “Слоўка за слоўкам” А.Я. Міхневіча, Л.П. Кунцэвіч, Ю.В. Назаранкі [6], жанр якога аўтары вызначылі як “алфавітны даведнік па культуры беларускай мовы для ўсіх”.

Паводле А.Я. Міхневіча, арталогічныя нататкі, сабраныя ў кнізе, “служачь адной мэце: дапамагчы асэнсоўваць факты мовы, падкрэсліць ролю моўцы, навучыць свядома ставіцца да ўласнага маўлення” [2006: 3]. АЯ вылучыў курсівам словы **МОВА – МОЎЦА – МАЎЛЕННЕ**, бо яны адлюстроўваюць тры бакі “слоўнай камунікацыі” і “ўтвараюць тое, што прынята называць *культурай мовы*” [6, с. 3].

У прадмове да арталогічнага даведніка Прафесар слушна адзначае, што варта тэрміналагічна размяжоўваць паняцці *МОВА* і *МАЎЛЕННЕ*. На гэтым, дарэчы, пабудаваны ўвесь сінтаксіс прафесара Міхневіча. Калі *мова* – гэта сістэма, то *маўленне* – гэта рэалізацыя моўнай сістэмы ў працэсе камунікацыі, або “неабсяжная стыхія бытавання нацыянальнай мовы ў вуснах людзей”.

Пры гэтым такія навукі, як *арталогія* і *культура мовы (маўлення)* сутыкаюцца з шэрагам праблем, што звязаны “з якасцю індывідуальнага валодання сістэмай нацыянальнай мовы, з уменнем асобы выбіраць з гэтай сістэмы тыя сродкі – словы, звароты, сказы, націскі, інтанацыю, стыль, – якія зрабляць уласную мову (а дакладней: уласнае маўленне!) з’явай высокай культуры”.

Інакш кажучы, “чым горш ведае моўца мову, тым большая верагоднасць памылкі або простага недакладнасці ў перадачы сродкамі мовы ўласнай думкі. Калі выбар зроблены правільна, то гэта сведчыць пра тое, што моўца валодае адпаведнымі нормама літаратурнай мовы” [6, с. 3–4]. Адыход жа ад нормаў нацыянальнай мовы падчас “індывідуальнага маўлення” якраз і складае асноўную праблему арталогіі. Таму аўтараў дапаможніка цікавяць **памылкі, недакладнасці, адступленні ад нормаў**, што назіраюцца ў беларускай маўленчай практыцы. Робяцца памылкі, значыць, ёсць *арталогічная праблема*. Па сутнасці, “Слоўка за слоўкам” – гэта **слоўнік памылак, слоўнік адступленняў ад літаратурных нормаў**. Прычым аўтары не толькі аналізуюць адпаведныя “памылковыя” моўныя з’явы, але і даюць рэкамендацыі па іх прадухіленні.

Разгледзім **тыпалогію сінтаксічных памылак** у [6]:

1) шматлікія кантамінацыі, што выклікаюць парушэнне *сінтаксічнай* або *лексічнай спалучальнасці*:

1.1) на базе блізкасці значэнняў дзеясловаў-паронімаў: **абагуліць** *факты, *меркаванні, *сказанае (гаспадаркі, маёмасць, рэчы) – **абагульніць** вывады, даныя, назіранні; **асвоіць** *кодэкс афіцэрскага гонару (станок, замежную мову, грошы, новае радовішча, друкарскую справу, камп’ютэр) – **засвоіць** жыццёвы ўрок, правіла паводзін, звычку і інш.;

1.2) на базе блізкаспі значэнняў і лексічнай або семантычнай спалучальнасці: **адыгрываць ролю** (*адыграць вялікае значэнне) – **мець значэнне**; **адчыніць** (*рот, *вочы – акно, вароты) – **адкрыць** (рот, кран, ваду, пасяджэнне, сход, талент, сакрэт, лік, рахунак, душу, сэрца); **выкладаць я.-н. прадмет** (*курс лекцый – матэматыку, фізіку, мову) – **чытаць / весці** (курс лекцый); **зраўняць лік** (*становішча) – **выраўняць становішча**; **выклікаць інтарэс** (*уражанне) – **пакідаць уражанне**; **даць параду** (*заўвагу) – **зрабіць заўвагу** і інш.;

1.3) на базе дзвюх блізказначных, сінанімічных канструкцый і сінтаксічнай спалучальнасці: **абмежавацца чым** (*на гэтым) – **спыніцца на чым**; **адзначыць што** (*аб гэтым) – **сказаць пра што / аб чым**; **адрознівацца ад** (*сярод нас) – **вылучацца сярод** (сярод аднакурснікаў); **адплаціць за што** (*на дабро – добром за дабро) – **адказаць на што** (на дабро); **аплаціць што** (*за праезд – праезд) – **заплаціць за што** (за праезд); **атаясамленне чаго з чым** (*аднаго рада з'яў другому) – **прыпадабненне чаго да чаго / чаму**; **ахарактарызаваць што** (*аб становішчы ў краіне) – **расказаць аб чым**; **гарантаваць што** (*за стан здароўя) – **адказваць, несці адказнасць за што**; **звярнуць увагу на што** (*узроўню адукацыі) – **удзяліць увагу чаму**; **зрабіць уражанне на каго / што** (*у каго) – **пакінуць уражанне у каго**; **прысвяціць чаму** (*для экскурсіі – экскурсіі) – **адвесці для чаго** (для экскурсіі) і інш.;

2) калькі: абдрук, агалоска, адкіды, бягучы год, вышэйшая школа;

3) сінтаксічныя русізмы: *выкладчык адбыўся (!выйсці, !стаць) – !сход адбыўся; *унесці чвэрць насельніцтва – !адабраць...; *як справы? – !як жыццё?, !як маешся?, !што чуваць?; *падзея з'яўляецца чым (Гэтая падзея з'яўляецца кропкай адліку ў беларускай гісторыі) – !Гэтая падзея ёсць...;

4) сінтаксічныя паланізмы: *мне на гэтым не залежыць – !для мяне гэта не мае значэння і інш.;

5) таўталагія: **планы на будучае, перадавы авангард, малады юнак, ківаць галавой, задавацца пытаннем** і інш.;

б) алагізмы: **цэны даражэюць, піць тост, узняць тост** і інш.

Асобнае месца ў слоўніку-даведніку адведзена **ўласна беларускім канструкцыям**, што складаюць спецыфіку беларускай мовы пры супастаўленні з іншымі славянскімі мовамі, у тым ліку і блізкароднаснымі (параўн.: *ані не здзівіў, як не бегма, далібог, крокаў з дзесяць, праўду кажучы, больш-менш, першы раз, як след, работы па вушы* і інш.).

Багата ў слоўніку і **шматлікіх моўных варыянтаў**. Варыянтнасць, піша А.Я. Міхневіч [6, с. 28], – гэта ўласцівасць любой натуральнай мовы. Па-беларуску можна сказаць *некалькі гадоў / год; з-за / прац; пра / аб; да / к; дыску'рс – ды'скурс; зала – зал; занятак – заняткі; ігрок – гулец; абсядуць дзеда гуртам / гуртом; ісці па лесе / лесам; бывайце / да пабачэння* і г.д. Па сваёй прыдатнасці да ўжывання варыянты вельмі нераўнаважныя,

неаднародныя, і таму для іх аналізу і ацэнкі патрабуюцца не толькі моўнае чуццё і густ, але і мовазнаўчая падрыхтаванасць і дасведчанасць.

Праф. Міхневіч сцвярджае, што “арталагічны даведнік далёкі ад пажаданай паўнаты. Падобная праца будзе працягвацца датуль, пакуль людзі слухаюць і чытаюць. Мова багацейшая за маўленне, а быццё чалавека багацейшае за мову. У гэтым – крыніца маўленчых памылак, але – перш за ўсё – крыніца надзеі, што моўца ніколі не страціць цікавасці да мовы і маўлення, без якіх няма зносін – падмурку чалавечага жыцця” [6, с. 5]. Вельмі спадзяюся, што арталагічная праца Арнольда Яфімавіча будзе працягнута. Перш за ўсё яго сааўтарамі. Заклікаю студэнтаў далучыцца да гэтай справы – і на падставе “Слоўка” пачаць ствараць пэўны электронны рэсурс ў Сеціве (= у якіх-небудзь сацыяльных сетках).

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Міхневіч А.* Выбраныя працы / рэд. С.А. Важнік. Мінск : Права і эканоміка, 2006. 230 с.
2. *Кривицкий А.А.* Белорусский язык для небелорусов / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный. Минск : Вышэйш. школа, 1973 (1978). 272 с.
3. *Кривицкий А.А.* Белорусский язык для говорящих по-русски / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный / 3-е изд., перераб. Минск : Вышэйш. шк., 1990. 367 с.
4. *Міхневіч А.Я.* Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы / рэд. В.У. Мартынаў. Мінск : Навука і тэхніка, 1976. 263 с.
5. *Міхневіч А.Е.* Русско-белорусский разговорник. Минск : Вышэйш. школа, 1991. 334 с.
6. Слоўка за слоўкам: алфавітны даведнік па культуры беларускай мовы для ўсіх / А.Я. Міхневіч, Л.П. Кунцэвіч, Ю.В. Назаранка. Мінск : БДУ, 2006. 165 с.

ДА ІНВЕНТАРЫЗАЦЫІ ЗЛУЧНІКАЎ І ІНШЫХ СРОДКАЎ СУВЯЗІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

М. І. Канюшкевіч

*Незалежны даследчык, Гродна, Рэспубліка Беларусь,
marikon9@mail.ru*

Паказваецца аўтарскі вопыт інвентарызацыі злучнікаў і іх аналагаў, якія у той ці іншай ступені выконваюць у беларускай мове злучальныя і канструктыўныя функцыі злучніка. Разглядаюцца метады тэарэтычнага мадэлявання для мэтанакіраванага атрымання названых рэляцыйных адзінак: а) трансфармацыя іменнай сінтаксемы ў прэдыкатыўную і, адпаведна, утварэнне злучніка ад прыназоўніка, б) камбінаванне граматычных канструкцый “прыназоўнік + суадносны займеннік + злучнік / злучальнае слова”, якія могуць выконваць функцыю цэласнага злучальнага сродка.

Ключавыя словы: злучнік; прыназоўнік; іменная сінтаксема; прэдыкатыўная сінтаксема; метады мадэлявання.